

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 20, Issue 2, No.57, 2026, pp. 65-82

Received: 14/12/2025

Accepted: 20/06/2026

A Systemic Functional Analysis of the Rhymed Introductory Sketches in *Tadhkirat al-Awliyā'*: A Hallidayan Perspective

Milad Movahedi Rad

Visiting Professor, Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, Tehran, Iran
m.movahedirad@cfu.ac.ir

Nafise Irani

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, Tehran, Iran
n.iranii@cfu.ac.ir

Abstract

Attar's *Tadhkirat al-Awliya* is one of the most significant works of Persian mystical prose from the sixth century AH, narrating the lives and spiritual stations of Sufi masters through a rhythmic and rhymed prose style (*saj*). Among its various sections, the introductory biographical notices that precede each chapter occupy a distinctive discursive position, as Attar employs balanced and rhymed language to represent the spiritual status and authority of the saints. Drawing on Halliday's Systemic Functional Linguistics (SFL), particularly the three metafunctions of ideational, interpersonal, and textual meaning, the present study investigates the discourse of these rhymed introductory notices. The research adopts a descriptive-analytical approach based on qualitative textual analysis. The corpus consists of seventy-two introductory notices extracted from *Tadhkirat al-Awliya*, in which syntactic structures, lexical choices, and discursive contexts were examined. The findings indicate that, based on the interaction of linguistic metafunctions and the predominance of particular process types, Attar's rhymed introductory notices can be classified into four discourse patterns. The first is the Status-Oriented pattern, in which the mystic is represented through a stable and established spiritual identity. The second is the Agentive pattern, characterized by radical movement and transformative action. The third is the Experiential pattern, which reflects the inner psychological experiences of mystical ecstasy and spiritual passion. The fourth is the Functional-Integrative pattern, in which a balanced relationship is established among different dimensions of spiritual perfection, and material, mental, and relational processes are employed in relatively equal proportions. The results further demonstrate that, through the use of rhymed structures, material and mental processes, and carefully selected referential pronouns, Attar constructs a sacred, didactic, and laudatory discourse in which language functions as a means of representing the mystical path and reinforcing the spiritual authority of the saints. The ideational metafunction relies primarily on descriptive structures and transitive processes; the interpersonal metafunction highlights relationships of reverence and humility between the narrator and the represented subject; and the textual metafunction maintains linguistic coherence and balance through the coordination of rhythm and rhyme. Overall, the functional analysis reveals that Attar's rhymed prose is not merely aesthetic in nature but also profoundly functional, reproducing mystical and ideological meanings through the linguistic system itself.

Keywords: Discourse Analysis; *Tadhkirat al-Awliya*; Systemic Functional Linguistics; Rhymed Prose (*Saj*); Halliday.

* Corresponding author

Movahedi Rad, M. and Irani, N. (2026). Discourse Analysis of the Rhymed Introductions in *Tadhkirat al-Awliyā'* within Halliday's Systemic Functional Linguistic Framework. *Research on Mystical Literature*, 20(2): 65-82.
2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/jpll.2026.147168.1975

Introduction

Tadhkirat al-Awliya is one of the most significant works of Persian Sufi prose from the sixth century AH. Beyond its historical and mystical value, the text is distinguished by its sophisticated linguistic and stylistic features. At the beginning of each chapter, Attar introduces the Sufi saint through a brief, rhythmic, and rhymed biographical notice that outlines the spiritual status and virtues of the figure under discussion. These introductory notices are not merely biographical summaries; rather, they constitute condensed and purposefully crafted discourses through which the author constructs and legitimizes the spiritual authority of the saints. Through lexical selection, syntactic organization, semantic networks, and rhymed prose (*sajʿ*), Attar creates a distinct mystical discourse that serves both aesthetic and ideological functions.

In recent decades, the study of mystical literature has increasingly moved beyond traditional literary criticism and benefited from modern linguistic and discourse-analytic approaches. Among these, Halliday's Systemic Functional Linguistics (SFL) provides an effective framework for examining how language constructs meaning within social and cultural contexts. According to SFL, language simultaneously fulfills three metafunctions: the ideational metafunction, which represents experience; the interpersonal metafunction, which establishes social relations; and the textual metafunction, which organizes discourse into coherent communicative units.

Drawing upon this theoretical framework, the present study investigates how the rhymed introductory notices of *Tadhkirat al-Awliya* construct mystical discourse through the interaction of these three metafunctions. The research seeks to determine whether these introductions follow distinct discourse patterns and how such patterns are linguistically organized across ideational, interpersonal, and textual levels.

Literature Review

Most previous studies on *Tadhkirat al-Awliya* have focused on Attar's mystical thought, prose style, narrative techniques, characterization of saints, and historical dimensions of the text. More recently, discourse-analytic approaches have been applied to various works of Persian mystical literature. Studies examining allegorical structures in Sufi texts, stylistic analyses of selected narratives from *Tadhkirat al-Awliya*, Faircloughian analyses of mystical supplications, and Hallidayan or van Leeuwen-inspired readings of Attar's *Mantiq al-Tayr* have demonstrated the considerable potential of discourse theories for interpreting mystical texts.

Nevertheless, a review of the existing scholarship reveals that no independent and systematic study has examined the rhymed introductory notices of *Tadhkirat al-Awliya* through the lens of Halliday's Systemic Functional Linguistics. Previous research has primarily concentrated on narratives, supplications, or macro-structural aspects of Attar's works, while the introductory notices—despite their crucial role in shaping the interpretive horizon of each chapter—have received little scholarly attention. The present study aims to address this gap by uncovering the linguistic mechanisms through which mystical experience and spiritual authority are represented in one of the most important texts of Persian Sufi prose.

Methodology

This research adopts a qualitative descriptive-analytical approach. The theoretical foundation of the study is Halliday's Systemic Functional Linguistics, which analyzes language through the ideational, interpersonal, and textual metafunctions. The corpus consists of all seventy-two introductory notices found at the beginning of the chapters of *Tadhkirat al-Awliya*. Rather than sampling, the entire corpus was analyzed.

Each introductory notice was treated as an independent discourse unit. Syntactic structures, process types, lexical choices, referential patterns, evaluative strategies, rhymed prose structures, and cohesive devices were identified and categorized. Subsequently, discourse patterns were determined based on the frequency and interaction of material, mental, and relational processes, as well as the distribution and

function of the three metafunctions. This analysis resulted in the identification of four major discourse types: Status-Oriented, Agentive, Experiential, and Functional-Integrative introductions. These categories are based not on the historical identities of the saints but on the linguistic representation of mystical wayfaring within the texts.

Results

The findings indicate that the rhymed introductory notices of *Tadhkirat al-Awliya* can be classified into four distinct discourse patterns, each characterized by the predominance of specific linguistic processes and a particular configuration of metafunctional interaction.

The first and most prevalent pattern, accounting for approximately seventy percent of the corpus, is the Status-Oriented Discourse. In this category, relational processes dominate, and the saint is represented through stable spiritual identities and sacred ranks. Frequent titles such as “Sultan,” “Imam,” “Proof,” “Pillar,” and “Treasure” demonstrate how language functions to legitimize spiritual authority. Here, the ideational metafunction emphasizes status and identity, the interpersonal metafunction foregrounds reverence and devotion, and the textual metafunction creates order and symmetry through rhymed prose and parallel structures.

The second pattern is the Agentive Discourse, in which mystical life is represented as movement, struggle, and transformation. Material processes predominate, and verbs denoting renunciation, detachment, striving, and spiritual combat form the semantic core of the discourse. In this model, the mystic is portrayed not as a possessor of status but as an active agent of transformation. The interpersonal metafunction assumes a motivational role, encouraging readers to participate imaginatively in the experience of spiritual journeying.

The third pattern is the Experiential Discourse, which foregrounds inner mystical experiences such as love, ecstasy, longing, and annihilation. Mental processes are dominant, and lexical items associated with passion, attraction, immersion, devotion, and self-loss highlight the experiential dimension of mysticism. In this category, the relationship between speaker and audience is constructed through empathy and emotional engagement, while textual coherence is achieved through networks of thermal, luminous, and aquatic metaphors.

The fourth and least frequent yet most complex pattern is the Functional-Integrative Discourse. In this category, material, mental, and relational processes occur in balanced proportions, producing a comprehensive representation of the perfected mystic. Such figures simultaneously embody spiritual rank, ascetic struggle, and experiential love. Consequently, all three metafunctions exhibit a high degree of interaction and overlap, while the textual structure demonstrates multilayered cohesion and complexity.

The study demonstrates that Attar’s rhymed prose is far more than an ornamental literary device. Rather, it functions as a sophisticated meaning-making mechanism that actively constructs mystical discourse. Through strategic deployment of syntactic structures, lexical choices, verbal processes, referential forms, and rhythmic patterns, Attar develops a coherent linguistic system for representing different stages of mystical development.

Within this system, the ideational metafunction structures mystical experience, the interpersonal metafunction organizes relations of spiritual authority and discipleship, and the textual metafunction ensures coherence and memorability through rhyme, parallelism, and balance. The findings therefore, reveal that the introductory notices of *Tadhkirat al-Awliya* exemplify a profound integration of linguistic aesthetics and ideological function, illustrating how language serves both to represent and to reproduce the symbolic universe of Persian Sufism.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال بیستم، شماره دوم، پیاپی ۵۷، ۱۴۰۵، صص. ۸۲-۶۵

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۹/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۳/۳۰

مقاله پژوهشی

تحلیل نقش گرای معرفی‌نامه‌های مسجع تذکرة الاولیا در چهارچوب نظریه نظام‌مند هلیدی

میلاّد موحدی‌راد، دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

m.movahedirad@cfu.ac.ir

نقیسه ایرانی*، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

n.iranii@cfu.ac.ir

چکیده

تذکرة الاولیاء عطار از مهم‌ترین متون نثر عرفانی قرن ششم هجری است که با نثری مسجع و آهنگین، زندگی و مقامات مشایخ تصوف را روایت می‌کند. در این میان، بخش معرفی‌نامه‌های آغازین هر باب، از نظر گفتمانی جایگاهی ویژه دارند؛ زیرا عطار در این بخش‌ها با زبانی مسجع و موزون به بازنمایی منزلت اولیا می‌پردازد. پژوهش حاضر با تکیه بر نظریه نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی و براساس سه فرانقش بازنمایی، بینافردی و متنی، گفتمان معرفی‌نامه‌های مسجع تذکرة الاولیاء را تحلیل کرده است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است و بر پایه تحلیل کیفی داده‌ها انجام شده است. داده‌های پژوهش شامل هفتاد و دو معرفی‌نامه از تذکرة الاولیاء است که در آن‌ها ساخت‌های نحوی، انتخاب واژگان و بافت گفتمانی بررسی شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که معرفی‌نامه‌های مسجع عطار براساس نوع تعامل فرانقش‌های زبانی و سیطره فرایندهای فعلی، به چهار الگوی گفتمانی تفکیک می‌شوند: نخست، الگوی «مقام‌یافته» که در آن هویت معنوی عارف ثابت است؛ دوم، الگوی «کنش‌گر» که بر حرکت و تحول رادیکال در مسیر سلوک تأکید دارد؛ سوم، الگوی «احساس‌گر» که تجربه‌های درون‌ذهنی شیدایی را بازتاب می‌دهد؛ و چهارم، الگوی «کارکردگر» که در آن پیوندی متوازن میان ساحت‌های کمال سلوک برقرار است و هر سه نوع فعل به تعادل به کار رفته‌اند. نتایج نشان می‌دهد که عطار با بهره‌گیری از ساخت‌های مسجع، افعال مادی و ذهنی، و گزینش ضمایر ارجاعی، گفتمانی قدسی، تعلیمی و تمجیدی می‌آفریند که در آن، زبان ابزاری برای بازنمایی سلوک عرفانی و تثبیت مرجعیت معنوی اولیا است. فرانقش بازنمایی بر ساختارهای وصفی و افعال انتقالی تکیه دارد، فرانقش بینافردی روابط احترام‌آمیز و خضوع‌آمیز میان گوینده و موضوع را برجسته می‌سازد و فرانقش متنی با هماهنگی آهنگ و مسجع، انسجام و توازن زبانی را حفظ می‌کند. در مجموع، تحلیل نقش‌گرایانه نشان می‌دهد که نثر مسجع عطار افزون بر ماهیت زیباشناختی، کارکردی نیز هست و از طریق نظام زبانی، معناهای عرفانی و ایدئولوژیک را بازتولید می‌کند.

واژه‌های کلیدی: تحلیل گفتمان، تذکرة الاولیاء، نظریه نقش‌گرای نظام‌مند، نثر مسجع، عطار، هلیدی.

* مسؤول مکاتبات

موحدی‌راد، میلاّد و ایرانی، نقیسه. (۱۴۰۵). تحلیل نقش‌گرای معرفی‌نامه‌های مسجع تذکرة الاولیا در چهارچوب نظریه نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی، پژوهش‌های ادب عرفانی، ۲۰(۲): ۸۲-۶۵.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/jpll.2026.147168.1975

۱. مقدمه

ادبیات عرفانی فارسی، به‌ویژه از قرن ششم به بعد، بستری برای بازنمایی تجربه‌های معنوی، ارزش‌های دینی و زبان قدسی انسان ایرانی بوده است. در میان آثار برجای‌مانده از این دوره، *تذکره‌الاولیاء* عطار نیشابوری هم روایتگر زندگی و کرامات مشایخ تصوف است و هم به‌سبب نثر آهنگین و مسجع خود، واجد نظامی زبانی است که در خدمت انتقال مفاهیم عرفانی و تعلیم سلوک معنوی قرار دارد. به عبارتی، بخش معرفی‌نامه‌های آغازین هر باب *تذکره‌الاولیاء* از مهم‌ترین بخش‌های این اثر به‌شمار می‌آیند؛ زیرا عطار در آن‌ها با زبانی پرآرایه و ایجازمند، به معرفی اولیا و توصیف جایگاه معنوی آنان می‌پردازد. این معرفی‌ها صرفاً اطلاعات زیستی نیستند، بلکه متونی آیینی و گفتمانی‌اند که از رهگذر ساخت‌های نحوی، واژگانی و موسیقایی، تصویری زبانی از آن عارف را بازتولید می‌کنند. «تجارب عرفانی نقل‌شده در *تذکره‌الاولیاء*، هرچند آمیخته با بیان عطار درآمیخته است، ثبت لحظات پرشور یگانگی است» (شاهدی و همکاران، ۱۴۰۳، ص. ۳۰۷). به همین دلیل، بررسی این متون از منظر تحلیل گفتمان می‌تواند نشان دهد که زبان چگونه در خدمت ایدئولوژی عرفانی و بازنمایی مرجعیت معنوی قرار می‌گیرد. افزون‌بر این، «گفتمان‌ها عهده‌دار تبادل پیام‌اند و در این روند، واجد عنصر تخاطب نیز هستند، بدین معنا که دارای مخاطب و طرف مقابلی‌اند که با او سخن گفته می‌شود و او دریافت‌کننده پیام است» (حاجتی، ۱۳۹۳، ص. ۷۸).

در دهه‌های اخیر، نظریه نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی^۱ به‌عنوان یکی از کارآمدترین چهارچوب‌های تحلیل گفتمان، توجه پژوهشگران زبان و ادبیات را به خود جلب کرده است. این نظریه با تأکید بر سه فرانش زبانی «بازنمایی»^۲، بینافردی^۳ و متنی^۴ زبان را نه فقط مجموعه‌ای از ساخت‌های نحوی، بلکه نظامی معنامحور می‌داند که در تعامل با بافت اجتماعی و فرهنگی عمل می‌کند. بر پایه این دیدگاه، هر متن را می‌توان کنشی اجتماعی تلقی کرد که در آن، گوینده با استفاده از امکانات نحوی و واژگانی، معناهایی خاص را تولید، سازمان‌دهی و تثبیت می‌کند.

کاربرد این نظریه در متون عرفانی فارسی، به‌ویژه در *تذکره‌الاولیاء*، می‌تواند لایه‌های عمیق‌تری از رابطه زبان و اندیشه عرفانی را آشکار سازد. عطار در معرفی‌نامه‌های مسجع خود، از سجع، تقابل‌های معنایی، افعال ذهنی و ضمائر ارجاعی بهره می‌گیرد تا نظامی زبانی برای بیان تجربه‌های عرفانی خلق کند. تحلیل این متن از منظر فرانش‌های هلیدی می‌تواند نشان دهد که چگونه در این نثر آهنگین، معناهای عرفانی از طریق ساخت‌های نحوی و واژگانی شکل می‌گیرند و جهان‌بینی صوفیانه در قالب گفتمان زبانی بازنمایی می‌شود.

۱-۱. پرسش پژوهش

پژوهش حاضر باتکیه بر نظریه نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی و با هدف تحلیل ساختارهای زبانی و گفتمانی معرفی‌نامه‌های *تذکره‌الاولیاء*، به دنبال پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است:

1. Systemic Functional Linguistics

2. Ideational

3. Interpersonal

4. Textual

۱. زبان عطار در معرفتی‌نامه‌های *تذکرة الاولیا* چگونه از طریق سه فرانقش زبانیِ بازنمایی، بینافردی و متنی، معنا و گفتمان عرفانی را می‌سازد؟

۲. در هریک از گونه‌های معرفتی‌نامه (مقام‌یافته، کنش‌گر، احساس‌گر و کارکردگرا)، چه نوع فرایندهای زبانی (مادی، ذهنی، رابطی، گفتاری و رفتاری) به کار رفته است و این فرایندها چه نقشی در بازنمایی تجربه عرفانی دارند؟

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش درباره *تذکرة الاولیا* عطار نیشابوری تاکنون بیشتر با رویکردهای ادبی، تاریخی و عرفانی انجام شده است و تمرکز اصلی بیشتر مطالعات بر محتوای عرفانی، سبک نثر یا شخصیت‌شناسی اولیا بوده است. باوجود ارزش فراوان این تحقیقات، *تذکرة الاولیا* از منظر تحلیل گفتمان زبان‌شناختی، به‌ویژه در چهارچوب نظریه نقش‌گرای نظام‌مند، کمتر بررسی شده است، برخی از پژوهش‌های مرتبط عبارت‌اند از:

اکبری و حسینی (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی رابطه خدا و انسان در تحلیل گفتمان تمثیل ارباب و بنده در برخی متون عرفانی از ترمذی تا عطار نیشابوری»، باتکیه بر نظریه گفتمان ارنستو لاکلاو و شارل موف، به تحلیل تمثیل «ارباب و بنده» به‌عنوان یکی از نمادهای رایج رابطه انسان با خدا در متون عرفانی پرداخته‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که این تمثیل در آثار عرفانی در قالب چهار گفتمان «فرمان‌برداری و اسارت»، «رضا و ارادت»، «عشق و انبساط» و «آزادی و وحدت» بازنمایی شده است. این گفتمان‌ها به ترتیب جنبه‌های حقوقی، اخلاقی، عاشقانه و معرفت‌شناختی رابطه انسان با خدا را نمایان می‌کنند.

علی‌عسگری و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله «تحلیل سبک‌شناختی حکایتی از *تذکرة الاولیا* عطار نیشابوری با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی»، با بهره‌گیری از رویکردی زبان‌شناختی و بر پایه تحلیل سبک، یکی از حکایت‌های این اثر را بررسی کرده‌اند تا چگونگی شکل‌گیری معنا از طریق عناصر زبانی، نحوی و بلاغی را نشان دهند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که عطار با استفاده از سازه‌های زبانی ساده اما معنابردار، تقابل‌های عاطفی و کاربرد مکرر افعال و صفات دلالت‌گر، توانسته است لایه‌های عرفانی و تربیتی روایت را برجسته سازد.

مرتضایی و همکاران (۱۴۰۳) در «تحلیل انتقادی گفتمان مناجات‌نامه‌های مصیبت‌نامه عطار بر مبنای مدل فرکلاف» به واکاوی لایه‌های زبانی و ایدئولوژیک مناجات‌های عطار پرداخته‌اند. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که مناجات‌های مصیبت‌نامه را می‌توان در سه نوع «ترس‌آلود»، «صمیمی» و «عتاب‌آمیز» دسته‌بندی کرد که هریک بازتاب‌دهنده مناسبات اجتماعی، فکری و قدرت در بافت تاریخی قرن هفتم هجری است. در سطح توصیف، ساخت‌های نحوی و واژگانی بیانگر اضطراب‌های اجتماعی و دگرگونی‌های فکری خراسان‌اند؛ در سطح تفسیر، تسلیم‌بنده در برابر خداوند بازتاب تفکر جبر‌گرای اشعری است؛ و در سطح تبیین، نشانه‌هایی از تأثیر قدرت سیاسی و گرایش شاعر به پالایش فضای معنوی زمانه مشاهده می‌شود.

بهرامی (۱۴۰۳) نیز در پژوهشی با عنوان «سبک‌شناسی منطق‌الطیر عطار براساس آرای هلیدی»، با تمرکز بر فرایندهای مادی و ویژگی‌های سبکی، نشان داده است که بسامد بالای «ادات کیفی» و غلبه «قطبیت مثبت» در بندهای این اثر، از شاخصه‌های بارز سبک عطار به شمار می‌رود.

عرب یوسف آبادی و غفروئی (۱۴۰۴) در مقاله «تحلیل گفتمان داستان شیخ صنعان از کتاب منطق‌الطیر اثر عطار نیشابوری بر مبنای الگوی ون لیوون» با استفاده از روش ترکیبی کیفی-کمی، به تحلیل گفتمان حکایت «شیخ صنعان» پرداخته‌اند. آنان با بهره‌گیری از الگوی بازنمایی کارگزاران اجتماعی ترودر ون لیوون، شیوه‌های بازنمایی «طریقت‌محوران» و «گروه‌های مخالف» را بررسی کرده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که شیخ صنعان عمدتاً به‌مثابه عاملی فعال، تأثیرگذار و ارتقایافته معرفی می‌شود؛ در مقابل، کارگزاران ناشناس یا از دید روایت حذف‌شده و گروه مخالف از مسیر ناشناس‌سازی یا حذف تقویت می‌شوند، تا ایدئولوژی عرفانی اثر برجسته شود. این پژوهش از حیث به کارگیری الگوی بازنمایی کارگزاران اجتماعی ون لیوون در تحلیل متنی کلاسیک، رویکردی نو و روشمند دارد و توانسته است رابطه میان زبان، قدرت و ایدئولوژی را در گفتمان عرفانی عطار آشکار سازد.

مطالعه و تحلیل متون کهن فارسی با بهره‌گیری از چهارچوب‌های زبانشناسی نوین، به‌ویژه نظریه نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی، امکان واکاوی علمی لایه‌های پنهان معنا، انسجام متنی و ایدئولوژی‌های نهفته در زبان را فراهم می‌سازد. بایان حال، باوجود پژوهش‌های ارزشمند انجام‌شده درباره آثار عطار، تاکنون پژوهشی به‌طور خاص و متمرکز به تحلیل گفتمان «معرفی‌نامه‌های مسجع» تذکرةالاولیاء با محوریت سه فرانقش بازنمایی، بینافردی و متنی در نظریه هلیدی نپرداخته است.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی با رویکرد کیفی است و بر پایه نظریه نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی انجام گرفته است. جامعه آماری پژوهش را تمامی معرفی‌نامه‌های آغازین باب‌های تذکرةالاولیاء عطار نیشابوری تشکیل می‌دهد. از مجموع ۷۲ معرفی‌نامه مندرج در این اثر، همه نمونه‌ها از منظر ساخت‌های نحوی، واژگانی و موسیقایی بررسی شده‌اند. برای تحلیل داده‌ها، از الگوی سه‌فرانقشی نظریه هلیدی بهره گرفته شد. در این فرایند، با در نظر گرفتن هر واحد متنی (جمله یا عبارت مسجع) به عنوان واحد تحلیل و براساس نوع فرایند، وجه فعل و ابزارهای انسجامی برچسب‌گذاری و تحلیل شد. سپس، یافته‌ها در قالب چهار الگوی مفهومی استخراج شدند که حاصل تلاقی سه فرانقش زبانی در متن‌اند و در بخش بحث و بررسی به تفصیل تبیین شده‌اند:

۱. معرفی‌نامه‌های مقام‌یافته؛ ۲. معرفی‌نامه‌های کنش‌گر؛ ۳. معرفی‌نامه‌های احساس‌گر؛ ۴. معرفی‌نامه‌های کارکرد‌گر.

۴. چهارچوب نظری

پژوهش حاضر بر پایه نظریه نقش‌گرای نظام‌مند^۱ مایکل هلیدی استوار است. این نظریه، که نخستین بار در کتاب *An Introduction to Functional Grammar* (Halliday, 1976) مطرح شد و سپس در ویرایش‌های بعدی آن (Halliday & Matthiessen, 2014) بسط یافت، بر این اصل استوار است که زبان، نظامی برای ساخت معناست، نه صرفاً مجموعه‌ای از قواعد نحوی. در نگاه هلیدی، هر متن زبانی نوعی «کنش اجتماعی» است که در بستری فرهنگی و موقعیتی پدید می‌آید و باید براساس کارکردهایش تبیین شود، نه براساس شکل ظاهری آن (Halliday & Matthiessen, 2014, p. 23).

^۱. Systemic Functional Linguistics

نقش‌گرایان بر این باورند که بنیادی‌ترین کارکرد زبان، ایجاد ارتباط است و این کارکرد، جزء جدایی‌ناپذیر زبان به شمار می‌آید (دبیرمقدم، ۱۳۹۸، ص. ۳۷). در انگاره هیلیدی، دستور زبانی نظامی معناساز است و مقوله‌های دستوری بر پایه معنایشان توصیف می‌شوند (Halliday & Matthiessen, 2014, p. 10). واحد اصلی در این نظریه «جمله‌واره» (بند) است که دارای سه بعد معنایی جداگانه و درعین حال مرتبط است که فرانش نامیده می‌شود. بنابراین، به گفته هیلیدی (Halliday, 1976, p. 30-36)، زبان سه فرانش^۱ اصلی دارد که به صورت هم‌زمان در هر جمله و متن عمل می‌کنند:

۱. فرانش اندیشگانی یا بازنمایی^۲؛ ۲. فرانش بینافردی^۳؛ ۳. فرانش متنی^۴.

۴-۱. فرانش اندیشگانی (بازنمایی)

این فرانش وظیفه بازنمایی تجربه‌های جهان بیرونی و درونی را بر عهده دارد؛ به عبارت دیگر، همان بیان محتوا و تجربه متکلم از دنیای خارج است و درک و تجربه ما را از واقعیت سامان‌دهی می‌کند. این فرانش همچنین چگونگی نگرش ما را به دنیا رقم می‌زند (Halliday & Matthiessen, 2004, p. 529). در فرانش اندیشگانی، بند از طریق سه عنصر اصلی بیان می‌شود: «فرایندها»^۵ که رخدادها به وقوع پیوسته در زمان هستند و به صورت گروه فعلی نمایان می‌شوند، «شرکت‌کنندگان»^۶ که به صورت گروه اسمی ظاهر می‌شوند و «حواشی»^۷ که به صورت گروه‌های قیدی یا حرف اضافه در ارتباط با فرایند به کار می‌روند. هیلیدی شش نوع فرایند را معرفی می‌کند، که فرایندهای اصلی شامل موارد زیر است:

- فرایندهای مادی^۸: بیان‌کننده کنش‌ها و رخدادها عینی است. کسی یا چیزی کاری مانند ساختن انجام می‌دهد یا اتفاقی مانند سوختن می‌افتد.

- فرایندهای ذهنی^۹: بازنمایی ادراک، احساس و اندیشه، مانند دوست داشتن است.
- فرایندهای رابطه‌ای^{۱۰}: نشان‌دهنده رابطه هویتی یا توصیفی است، فرایندی که بر چگونه‌بودن کسی یا چیزی دلالت دارد، مانند افعال بودن و شدن.

و سه نوع فرعی را می‌افزاید که شامل موارد زیر است:

- فرایندهای کلامی^{۱۱}: فرایند فعلی از نوع گفتن است، مانند ابراز کردن و ادعا کردن.
- فرایندهای وجودی^{۱۲}: فرایندی است که از هستی و موجودیت پدیده یا نبود آن صحبت می‌کند، مانند وجود داشتن.
- فرایندهای رفتاری^{۱۳}: فرایندی است که به رفتارهای روانی، فیزیولوژیکی و زیستی مانند خندیدن دلالت می‌کند (Halliday & Matthiessen, 2014, p. 179-258).

¹. Metafunction

². Ideational / Experiential

³. Interpersonal

⁴. Textual

⁵. Processes

⁶. Participants

⁷. Circumstances

⁸. Material

⁹. Mental

¹⁰. Relational

¹¹. Verbal

¹². Existential

¹³. Behavioral

۲-۴. فرانش بینافردی

فرانش بینافردی بیانگر رابطه میان گوینده و مخاطب و نیز شیوه انتقال نگرش، احساس و موضع اجتماعی در متن است. از دیدگاه هلیدی، این فرانش از طریق عناصر نحوی مانند وجه فعل^۱، وجهیت^۲، ضمائر و گزینش واژگان ارزیابانه^۳ شکل می‌گیرد و نقش آن تنظیم روابط اجتماعی در گفتمان است (Halliday & Matthiessen, 2014, p. 29). فرانش بینافردی در متون عرفانی فارسی غالباً به صورت «گفتمان تمجید» و «گفتمان خضوع» جلوه‌گر می‌شود؛ یعنی زبانی که هم‌زمان مقام اولیا را می‌ستاید و جایگاه گوینده را در مرتبه‌ای فروتر تثبیت می‌کند. در تذکرةالاولیاء نیز عطار از ساخت‌های وجهی، ندهای ارجمند و تعبیرات ستایشی برای تثبیت رابطه احترام‌آمیز میان راوی و ولی استفاده می‌کند.

۳-۴. فرانش متنی

این فرانش وظیفه سازمان‌دهی پیام زبانی و انسجام ساختار جمله و متن را بر عهده دارد. به باور هلیدی، هر متن برای آنکه معنا دار باشد باید دو ویژگی داشته باشد: ۱. انسجام درونی^۴ در سطح جمله؛ ۲. انسجام بافتی^۵ در سطح گفتمان (Halliday & Hasan, 1976, p. 4-5). از آنجا که انسجام در روستاخت متن را نحو زبان و دستور ایجاد می‌کند؛ می‌توان آن را رابطه نحوی و دستوری میان اجزای سازنده متن دانست (de Beaugrande & Dressler, 1981, p. 48). به اعتقاد هلیدی و حسن (Halliday & Hasan, 1976, p. 4) «انسجام یک مفهوم معنایی است که به روابط معنایی موجود در متن اشاره می‌کند و آن را به مثابه متن مشخص می‌کند». در این سطح، عناصری مانند ترتیب اطلاعات، ابزارهای انسجامی (ضمیر، ارجاع، تکرار، سجع، هم‌آوایی و تضاد) و پیوستگی معنایی مورد توجه‌اند. در نثر عطار، سجع و موازنه لفظی و تقارن جمله‌ها هم جنبه زیبایی‌شناختی دارند و هم به مثابه ابزار انسجام‌بخش گفتمان عرفانی عمل می‌کنند و در خدمت پیوند مفاهیم عرفانی قرار می‌گیرند. براساس نظریه هلیدی، هیچ‌یک از فرانش‌ها به صورت مستقل عمل نمی‌کنند؛ بلکه هر متن زبانی نتیجه تعامل هم‌زمان این سه بُعد است (Halliday & Matthiessen, 2014, p. 84). از این منظر، معرفی‌نامه‌های مسجع تذکرةالاولیاء را می‌توان گفتمانی دانست که در آن فرانش بازنمایی، تجربه قدسی اولیا را بازتاب می‌دهد؛ فرانش بینافردی، رابطه تمجیدآمیز و خضوع‌محور را سامان می‌دهد و فرانش متنی، از طریق سجع و توازن نحوی، انسجام و موسیقی زبانی متن را پدید می‌آورد. براین اساس، تحلیل حاضر با بررسی تعامل این سه فرانش در سطح نحوی و واژگانی، می‌کوشد نظام معنایی گفتمان عرفانی در نثر عطار را آشکار سازد.

۵. بحث و بررسی

۵-۱. معرفی‌نامه‌های مقام یافته

این گونه از معرفی‌نامه‌ها، فراوان‌ترین و شاخص‌ترین بخش تذکرةالاولیاء را تشکیل می‌دهند و در آن، عطار به بازنمایی عارفان در مقام انسان کامل و وارثان انبیا می‌پردازد. در این گفتمان، سالک نه فردی در مسیر سلوک، بلکه شخصیتی

^۱ . Mood

^۲ . Modality

^۳ . Appraisal

^۴ . Cohesion

^۵ . Coherence

است که سلوک را به فرجام رسانده و به مقام ثبات، طهارت و مرجعیت رسیده است. بنابراین، زبان در این بخش از حالت توصیفی یا گزارشی خارج می‌شود و ماهیتی تمجیدی، آیینی و قداست‌بخش می‌یابد. از منظر نظریه نقش‌گرای نظام‌مند، این معرفتی‌نامه‌ها بیش از همه تحت سیطره فرانش بازنمایی (اندیشگانی) و فرایندهای رابطی قرار دارند؛ یعنی زبان به جای روایت کنش‌ها یا احساس به تثبیت نسبت‌های هویتی می‌پردازد. در چنین بندهایی، فعل‌های «بودن»، «شدن»، «بود»، «گردید» و تعبیرات اسمی مانند «سلطان ملت مصطفوی» در کانون ساخت معنایی متن قرار می‌گیرند (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۱۱)، «خزانة علم و حکمت» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۴۶۷)، «رکن سنت» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۳۶۱) یا «برهان حجت» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۱۱) به‌وفور دیده می‌شوند. این ساخت‌های رابطی، هویت عارف را در پیوندی دائمی با مقام معنوی‌اش تعریف می‌کنند؛ به گونه‌ای که عارف با صفتی قدسی یکی می‌شود و هستی او در آن صفت تجلی می‌یابد. به بیان دیگر، سلوک در این گفتمان نه مسیر حرکت، بلکه فرایند تثبیت مقام معنوی است. عطار در این مقام، از زبان برای ساخت نوعی «نظام سلسله‌مراتبی قدسی» استفاده می‌کند که در آن هر ولی جایگاه خاصی در نظام معنویت دارد. این نظام واژگانی و نحوی، تصویری از عرفان به‌منزله نهاد معنوی دارای مراتب و مراتب‌نشینی ارائه می‌دهد. بدین‌سان، نثر مسجع و آهنگین عطار در این معرفتی‌نامه‌ها هم جنبه زیباشناسانه دارد و هم ابزار زبانی مشروعیت‌بخشی به این ساختار سلسله‌مراتبی به شمار می‌رود. این گروه، که حدود ۷۰٪ از عرفای تذکرة الاولیاء را تشکیل می‌دهد، نمایانگر گفتمان مسلط و هنجار عرفان نهادی‌شده در اندیشه عطار است.

۱-۱-۵. فرانش بازنمایی

در این سطح، بیشتر افعال از نوع رابطی‌اند و برای بیان نسبت‌های هم‌ارزی یا شمولی میان موضوع و صفت به کار می‌روند؛ چنان‌که عطار در معرفتی امام جعفر صادق^(ع) می‌نویسد:

«آن سلطان ملت مصطفوی، آن برهان حجت نبوی آن عامل صدیق، آن عالم تحقیق» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۱۱)؛ «آن خزانة علم و حکمت، آن یگانه حلم و عصمت» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۴۶۷)؛ و «آن میوه دل اولیا، آن جگر گوشه انبیا، آن ناقد علی، آن وارث نبی، آن عارف عاشق، جعفر صادق» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۴۶۷).

در چنین جملاتی، فعل «بود» نقش واسطه‌ای میان دو گروه اسمی ایفا می‌کند و هستی ولی را با مقامش یکی می‌سازد. بدین ترتیب، تجربه عرفانی در قالب نسبت‌های ثابت بازنمایی می‌شود. جهان گفتمانی عطار در این سطح، جهانی است ایستا، قدسی و نظم‌یافته؛ جایی که هر چیز در جای خود قرار دارد و معنا در ثبات و توازن حاصل می‌شود. این امر به‌ویژه در ساختارهای دوگانه و متقارن «آن ...، آن ...» مشهود است که با القای توازن و تناسب، وحدت معنوی را بازتاب می‌دهد.

در این مرحله، سلوک عرفانی این دسته از عرفا به‌منزله «کسب هویت جدید» و «تثبیت مقامات روحانی» بازنمایی می‌شود. این بازنمایی از طریق غلبه فرایندهای رابطی تحقق می‌یابد؛ فرایندهایی که صفات و مقامات ثابتی را به عارف نسبت می‌دهند، مانند «سلطان ملت مصطفوی»، «قبله تابعین» و «خزانة علم و حکمت». در این نگاه، سلوک از منظر عطار فرایندی پایدار و هویت‌ساز است. به عبارت دیگر، سلوک در اینجا به مثابه «کسب مدارج ثابت و نیابت معنوی» بازنمایی می‌شود. عطار با غلبه بی‌چون‌وچرای فرایندهای رابطی، هستی عارفان را در شبکه‌ای از مقامات از پیش تعریف‌شده مانند «سلطان»، «قبه»، «خزانة»، «رکن» و «برهان» جای می‌دهد. برای نمونه، از وراق با عنوان «خزانة علم»، از خبیق با عنوان «رکن

سنت» و از شافعی با عنوان «برهان حقیقت» یاد می‌شود. بدین‌سان، سلوک را به فرایندی شبیه به رسمیت‌یابی در یک سلسله‌مراتب اجتماعی-معنوی تبدیل می‌کند.

۵-۱-۲. فرانش بینافردی

در این بخش، رابطه گوینده (عطار) با مخاطب (خواننده) و موضوع (ولی) بر بنیان خضوع، تمجید و مشروعیت‌بخشی شکل می‌گیرد. ضمایر سوم‌شخص («آن») و افعال وجهی قطعی، فاصله احترام‌آمیز میان راوی و موضوع را حفظ می‌کنند. گوینده در جایگاه مؤمن فروتن می‌ایستد و با کاربرد صفات تفضیلی و عالی همچون «سلطان»، «قدوه»، «برهان»، «امام» و «شیخ»، سلسله‌مراتب معنوی را تثبیت می‌کند. این وجه تمجیدی، کارکردی گفتمانی دارد؛ زبان به ابزار مشروعیت‌بخش عرفان‌نهادی بدل می‌شود و به عارفان به‌منزله حاملان حقیقت الهی اقتدار می‌بخشد. در این سطح، فرانش بینافردی نه فقط نشان‌دهنده رابطه عطار با موضوع سخن، که بازتاب‌دهنده رابطه مرید و مراد در نظام طریقت است. عطار با زبان ستایش و خضوع، خواننده را به پذیرش این ساختار معنوی فرا می‌خواند و او را در جایگاه مریدی تسلیم‌پذیر قرار می‌دهد: «جنید بغدادی... آن شیخ علی‌الاطلاق آن قطب باستحقاق آن منبع اسرار...» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۳۶۳).

در این مرحله، از طریق به کارگیری صفات تفضیلی و عالی مانند «سلطان»، «برهان» و «قدوه»، برای عارف اقتدار معنوی مطلق ساخته می‌شود. این سبک زبانی، خواننده را در موضع «مخاطب منفعل و تحسین‌کننده» قرار می‌دهد و او را به پذیرش و تکریم این مقامات فرامی‌خواند. این معرفی‌نامه‌ها در نقش مشروعیت‌بخش و تثبیت‌کننده اقتدار عمل می‌کنند. عطار با خطاب «آن» و استفاده از صفات حداکثری، دیواره‌ای از تقدس به دور این عرفا می‌کشد و خواننده را از فاصله‌ای تعریف‌شده، به اطاعت و پیروی از این «اقطاب» و «اوتاد» فرامی‌خواند؛ رابطه یک‌سویه و از بالا به پایین است.

۵-۱-۳. فرانش متنی

در این معرفی‌نامه‌ها، سجع و توازن نحوی نقش اصلی در انسجام متن را بر عهده دارند. ساخت‌های موازی و سجع‌های متوازن مانند «مصطفوی / نبوی» و «تابعین / اربعین» انسجامی آیینی و باشکوه در متن ایجاد می‌کنند. این انسجام آهنگین، خود نماد ثبات، استحکام و نظم مقامات روحانی کسب‌شده توسط عارف است. تکرار مداوم الگوی «آن + صفت + آن + صفت»، نه یکنواختی، که نماد نظم کیهانی و ثبات جهان‌بینی عرفانی عطار است و انسجام زبانی را با نظم معنوی پیوند می‌زند. این ساختار، گویای آن است که راه رسیدن به خدا اگرچه سخت است، اما اصول و مقاصد آن مشخص و باثبات است. همان‌گونه که در سنت صوفیه ریاضت و ذکر مکرر راهی به سوی حضور الهی است، در سطح زبان نیز کارکردی ذکرگونه می‌یابد. بدین‌سان، متن به صورت خودبازتاب در خدمت معنا قرار می‌گیرد و نظم زبانی، بازتاب نظم وجودی عارف می‌شود.

جدول ۱. ویژگی‌های عارفان مقام‌یافته براساس نظریه نقش‌گرا

بازنمایی	بینا فردی	متنی
سلوک به عنوان تحول هویت و کسب مقام	ساختن اقتدار علمی-معنوی	انسجام از طریق موازنه القاب

در مجموع، گفتمان مقام‌یافته در تذکرة الاولیاء، گفتمان «ثبات و مرجعیت» است. عطار از طریق فرایندهای رابطی، صفات تفضیلی و ساختارهای متقارن، نثری آیینی می‌آفریند که در آن عارفان به منزله نمادهای کمال و حقیقت مطلق بازنمایی می‌شوند.

۲-۵. معرفتی نامه‌های کنش‌گر

دومین گونه از معرفتی نامه‌های تذکرة الاولیاء، معرفتی نامه‌هایی‌اند که در آن‌ها، سلوک عرفانی نه به مثابه مقام یا هویت ثابت، بلکه به مثابه کنش، حرکت و مجاهده فعال بازنمایی می‌شود. در این گفتمان، عارف نه در سکون و ثبات مقام، بلکه در پویایی عمل و دگرگونی مداوم تعریف می‌گردد. شخصیت‌هایی همچون فضیل عیاض «از دو کون کرده اعراض» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۷۶)، ابراهیم ادهم «گنج عالم عزلت» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۸۷)، بشر حافی «مبارز میدان مجاهده» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۰)، ابوتراب نخشبی «مبارز صف بلا» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۳۱۰) و عبدالله تروغبدی «برکنده بیخ خودی» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۴۸۶) در این دسته جای می‌گیرند؛ کسانی که سلوک را با «ترک»، «اعراض»، «جهاد» و «فقر اختیاری» معنا می‌کنند و تجربه عرفانی را در سطحی از کنش‌های بیرونی و انقلابی می‌بینند. از دیدگاه نظریه نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی، در این دسته از معرفتی نامه‌ها، فرانش بازنمایی (اندیشگانی) با غلبه فرایندهای مادی همراه است. یعنی بندهای زبانی، رخداد و کنش را محور معنا قرار می‌دهند و «حرکت»، «برکندن»، «رها کردن»، «گریختن»، «شکستن» و «جهاد کردن» افعال غالب‌اند. عطار از این طریق، «سلوک» را به صورت کنشی دگرگون‌ساز و طغیان‌گر علیه عادت و نفس تصویر می‌کند؛ سلوکی که در آن، حقیقت نه در تملک و ثبات، بلکه در واگسستگی، شورش و تحول دائمی تحقق می‌یابد و گفتمانی انقلابی و مرزگشا در عرفان است.

۲-۵.۱. فرانش بازنمایی

در سطح بازنمایی، بندهای زبانی این معرفتی نامه‌ها معمولاً ساختی کنشی دارند؛ یعنی با افعال مادی دلالت بر عمل و تغییر می‌کنند. نمونه‌هایی مانند «ابراهیم ادهم: آن سلطان دنیا و دین، آن سیمرخ قاف یقین، آن گنج عالم عزلت... آن شاه اقلیم اعظم، آن پرورده لطف و کرم، پیر وقت ابراهیم ادهم» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۸۷) در این بخش قرار می‌گیرند. در این بندها، «فاعل» (سالک) همواره عاملی فعال است که با عمل خود، بر جهان بیرونی یا درونی اثر می‌گذارد. از منظر نقش‌گرایی، این نوع بندها بیانگر جهت‌مندی و تحول‌محوری گفتمان هستند. در واقع، سلوک در اینجا نه تجربه‌ای درونی، بلکه کنشی انقلابی است که ساختارهای اجتماعی، ارزشی و روانی پیشین را درمی‌نوردد. در چنین ساختی، هر فعل مادی حامل معنایی ایدئولوژیک است: «اعراض کردن» یعنی بریدن از دنیا؛ «کندن» یعنی طرد نفس؛ «گریختن» یعنی گذار از ظاهر به باطن. بدین سان، زبان کنش‌محور عطار خود به میدان جهاد بدل می‌شود.

در این مرحله، سلوک به مثابه کنشی رادیکال و دگرگونی فعالانه بازنمایی می‌شود. این مفهوم با به کارگیری فرایندهای مادی صریح یا ضمنی مانند «از دو کون کرده اعراض»، «مبارز میدان مجاهده» و «برکنده بیخ خودی» انتقال می‌یابد. سلوک در اینجا، انقلابی عملی و جهادی بیرونی علیه نفس و دنیا معنا می‌شود و به مثابه «کنش رادیکال و گذار از مرزهای شناخته‌شده» بازنمایی شده است و با محوریت فرایندهای مادی قدرتمند بر فعل دگرگون‌ساز و مرگ اختیاری دنیای پیشین تأکید می‌شود. این عرفا «شدن» را نه در کسب لقب، که در «نبودن» و «برکندن» می‌جویند.

۵-۲-۲. فرانش بینافردی

در سطح بینافردی، رابطه میان گوینده (عطار) و مخاطب (خواننده) از حالت خضوع و تمجید مطلق، که در گفتمان مقام‌یافته دیده می‌شد، فاصله می‌گیرد و به رابطه‌ای برانگیزاننده و هشداردهنده تبدیل می‌شود. عطار در اینجا نه در مقام راوی تحسین‌گر، بلکه در جایگاه آموزگار و واعظی ظاهر می‌شود که می‌خواهد مخاطب را به کنش و حرکت فراخواند. زبان این بخش‌ها سرشار از افعال قاطع، ساخت‌های امری یا دلالت‌گر اراده است، مانند «باید»، «بگذشت» و «ترک گفت». وجهیت در این متن‌ها وجهی التزامی و قطعی است و از نظر هلیدی، چنین ساخت‌هایی بیانگر نقش تهییجی و الزام‌آور زبان هستند. بدین ترتیب، فرانش بینافردی در این معرفی‌نامه‌ها، کارکردی ترغیبی دارد؛ زبان، سالک بالقوه را به حرکت و مجاهده دعوت می‌کند و در عین حال از او انتظار «فعل» دارد، نه «وصف» یا «احساس». از دیدگاه گفتمان‌شناختی، این نحوه گفتار، یادآور الگوی «خطاب انقلابی» است؛ گوینده از طریق فعل‌های قاطع و لحن خطابی، سوژه منفعل را به فاعل کنش‌گر تبدیل می‌کند. عطار در این متن‌ها با طرح نمونه‌هایی همچون فضیل و ابراهیم ادهم، الگویی از «سالک انقلابی» می‌سازد که مرز میان دنیا و آخرت را در هم می‌شکند.

این کنش‌های قاطع و جهان‌گسستانه، الگویی عمل‌گرا و انقلابی برای سالک ترسیم می‌کنند. این سبک زبانی، خواننده را به اقدامی مشابه و ایفای نقش فعال در مسیر سلوک ترغیب و تهییج می‌کند. متون مسجع این دسته از عرفا، در نقش شوک‌آفرین و برانگیزاننده ظاهر شده‌اند. آن‌ها خواننده را با کنش‌هایی افراطی و غریب مواجه می‌سازند تا او را از خواب عادت بیدار کنند و جسارت عمل و طغیان علیه نفس را در او برانگیزند. در این این مرحله، رابطه، چالشی و تهییج‌کننده است.

۵-۲-۳. فرانش متنی

در سطح متنی، انسجام در این معرفی‌نامه‌ها از طریق ریتم پرشتاب، تقابل‌های معنایی و توالی افعال شکل می‌گیرد. ساخت‌های دوگانه‌ای همچون «سلطنت / عزلت»، «غنا / فقر»، «دنیا / عقبی»، «پادشاهی / درویشی» و «دارایی / بی‌خودی» افزون‌بر ایجاد تضاد معنایی، حرکت گفتمانی از وضع پیشین به وضع برین را بازنمایی می‌کنند. عطار با به‌کارگیری زنجیره‌ای از افعال متوالی، مانند «ترک گفت و برید و برکند و سوخت»، زنجیره‌ای از کنش‌های پیاپی می‌سازد که به متن پویایی و شتاب می‌بخشد. این شیوه سازمان‌دهی اطلاعات، نمونه‌ای از توالی پویا است که انسجام متن را از طریق انرژی درونی و پیش‌روی معنایی حفظ می‌کند. به عبارت دیگر، فعل‌های پویا و تقابل‌های معنایی مانند «سلطنت / عزلت، دنیا / عقبی»، بر سیر پرشتاب، قطعیت و انرژی مسیر مجاهده تأکید می‌ورزند و انسجام متن را از طریق روایتی پرکشش حفظ می‌کنند. انسجام این بخش‌ها، اغلب از طریق تناقض‌هایی مانند «سلطان دنیا» در مقابل «گنج عزلت» و فعل‌های پرشتاب و قاطع دیگر به دست می‌آید. این ساختار زبانی، خود نماد شکستن قالب‌ها و گذر از دوگانگی‌ها است.

جدول ۲. ویژگی‌های عارفان کنش‌گر براساس نظریه نقش‌گرا

بازنمایی	بینا فردی	متنی
بازنمایی سلوک به عنوان کنش رادیکال	ارائه الگوی عمل‌گرا	تأکید بر فعل‌های گذار

در مجموع، گفتمان کنش‌گر در معرفتی‌نامه‌های مسجع تذکرة الاولیا، گفتمان تحول و طغیان است. عطار در این بخش، سلوک را به مثابه عمل و انقلاب درونی و بیرونی می‌بیند. ساخت‌های نحوی و واژگانی او، از افعال مادی و وجه‌های التزامی گرفته تا تقابل‌های دوگانه، همگی در خدمت ساختن گفتمانی‌اند که در آن، سکوت جای خود را به فریاد و تأمل به عمل می‌سپارد. در این گفتمان، سالک حقیقی همان است که دست از جان شسته و پای در میدان خطر نهاده است. از این منظر، زبان عطار در این دسته از معرفتی‌نامه‌ها، زبانی جهادی و تحول‌محور است.

۳-۵. معرفتی‌نامه‌های احساس‌گر

در این دسته از معرفتی‌نامه‌ها، عطار به بازنمایی آن گروه از اولیا می‌پردازد که تجربه عرفانی‌شان بیش از آنکه در «کنش بیرونی» یا مقام قدسی^۱ تبلور یابد، در سوز درونی و عاطفه عاشقانه آنان ریشه دارد. در این متون، عرفان نه به مثابه نظام معرفتی یا طریقتی عملی، بلکه به صورت حال، شور و التهاب روحی تصویر می‌شود. شخصیت‌هایی مانند رابعه عدویه، حلاج، سمنون محب، ابوالحسین نوری، عتبه‌الغلام و عثمان حیری از برجسته‌ترین نمایندگان این گفتمان‌اند؛ عارفانی که مسیر سلوک آنان از «عقل» آغاز می‌شود و به «عشق» می‌انجامد. در این دسته، زبان به قلمرو احساس و شهود نزدیک می‌شود. بیان عطار در اینجا آمیخته با استعاره، شیدایی و تصاویر سوزناک است.

از دیدگاه نظریه نقش‌گرای نظام‌مند هیلیدی، در این نوع گفتمان، فرانش بازنمایی (اندیشگانی) با غلبه فرایندهای ذهنی عمل می‌کند؛ یعنی زبان، تجربه ادراک، عشق، رنج، و شیدایی را بازتاب می‌دهد، نه رخداد یا مقام. این دسته محدود اما درخشان، نمایانگر گفتمان عشق‌محور و فناگرایانه است.

۳-۵-۱. فرانش بازنمایی

در سطح بازنمایی، ساخت‌های زبانی غالباً متکی بر افعال و صفاتی‌اند که حالت‌های درونی، ادراک، یا احساس را بیان می‌کنند. بندهایی مانند «رابعه عدویه: آن مخدره خدر خاص، آن مستوره ستر اخلاص، آن سوخته عشق و اشتیاق، آن شیفته قرب و احتراق» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۶۱)؛ «سمنون محب: آن بی‌خوف همه حب، آن بی‌عقل همه لب، آن پروانه شمع جلال، آن آشفته صبح وصال» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۴۴۵)؛ «ابوالحسین نوری: آن مجذوب وحدت، آن مسلوب عزت، آن قبله انوار، آن نقطه اسرار» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۴۰۴)؛ «حلاج: غرقه دریای مواج» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۵۰۹) نمونه‌های روشن فرایندهای ذهنی هستند که در آن‌ها، «سالک» در مقام احساس‌گر^۱ ظاهر می‌شود و «محبّت»، «عشق»، «جمال» یا «درد فراق» به عنوان «پدیده ادراکی»^۲ قرار می‌گیرد. در این نوع بازنمایی، تجربه عرفانی از سطح عقلانی و مفهومی به سطح درک درونی و شهود عاطفی می‌رسد. به تعبیر هیلیدی، فرایندهای ذهنی، تجربه درون‌ذهنی^۳ را نشان می‌دهند و در اینجا دقیقاً همین اتفاق می‌افتد؛ زبان به درون سالک نفوذ می‌کند و سوختن او را در شعله عشق روایت می‌کند. در این گفتمان، سلوک حرکت از خود به بی‌خودی است؛ نوعی احتراق درونی که در آن، مرز میان فاعل و مفعول، عارف و معشوق، از میان می‌رود. واژگانی همچون «سوخته»، «مجدوب»، «مسلوب»، «غرقه» و «بی‌خود» بیانگر فرایندهای ذهنی با

^۱. Sensor

^۲. Phenomenon

^۳. Inward experience

حالت انفعالی‌اند که نشان می‌دهد عارف در برابر عشق، فاعل مطلق نیست، بلکه در حال تسلیم و فناست. این نوع بازنمایی، ساختار دستوری را نیز دگرگون می‌سازد؛ فاعل به مفعول بدل می‌شود و جمله از حالت کنشی به حالت وصفی و انفعالی درمی‌آید. این همان ساخت نحوی عاشق است که در آن «من» از میان می‌رود.

به عبارت دیگر، در این مرحله، سلوک به صورت تجربه‌ای درونی و آتشین بازنمایی می‌شود. این بازنمایی با سلطه فرایندهای ذهنی و کیفیات عاطفی تحقق می‌یابد؛ چنان‌که تعبیری مانند «سوخته عشق»، «شیفته قرب»، «مجدوب و حدت» و «غرقه دریای موج» بر همین امر دلالت دارند. در چنین گفتمانی، سلوک فرایندی شیدایی و احساسی است. با تسلط فرایندهای ذهنی و کیفیات منفعل‌ساز مانند «سوخته»، «مجدوب»، «مسلوب» و «غرقه»، بر تجربه انفعالی و شیدایی در برابر جمال حقیقی تأکید می‌شود و هستی عارف در آتش عشق ذوب می‌شود.

۵-۳-۲. فرانقش بینافردی

در سطح بینافردی، رابطه عطار با موضوع و مخاطب، رنگ‌وبویی عاطفی و همدلانه می‌یابد. برخلاف گفتمان مقام‌یافته که فاصله تقدس را حفظ می‌کند یا گفتمان کنش‌گر که لحن تهییجی دارد، در اینجا زبان به قلمرو نجوا، راز و درد مشترک نزدیک می‌شود. عطار در این متون، لحن خود را از «راوی» به «همدل» تغییر می‌دهد؛ گویی خود نیز در آتش عشق سوخته و با سالک عاشق در تجربه‌ای مشترک سهیم است. این تغییر در سطح وجهیت و انتخاب واژگان ارزیابانه رخ می‌دهد. وجهیت در اینجا نه قطعی و الزامی، بلکه احساسی و ارزشی است؛ واژگانی همچون «عجیب»، «بی‌قرار»، «محزون»، «شوریده» و «مجنون» حامل داورهای ارزشی و احساسی‌اند که رابطه‌ای صمیمانه و مشارکتی میان راوی و موضوع می‌سازند.

در این گفتمان، زبان به جای آنکه در خدمت تعلیم یا فرمان باشد، در خدمت همدلی و انتقال احساس قرار دارد. عطار با چنین لحن و واژگانی، خواننده را نیز درگیر تجربه عارف می‌کند؛ به گونه‌ای که او نه تنها مشاهده‌گر که شریک در رنج و شور عشق می‌شود. از دیدگاه نقش‌گرایی، این نوع رابطه را می‌توان نمونه‌ای از گفتمان همدلانه دانست که در آن، زبان برای ایجاد اشتراک عاطفی به کار می‌رود. بیان این حالات درونی پرشور، رابطه‌ای عاطفی و همدلانه با خواننده برقرار می‌سازد. این سبک، خواننده را به درک و حتی مشارکت در حالات شیدایی و عاشقانه عارف فرا می‌خواند و برای او «لذت متن» ایجاد می‌کند. این معرفی‌نامه‌ها در نقش رازآمیز و جذبه‌آفرین عمل می‌کنند. آن‌ها خواننده را نه به تقلید از یک کنش، که به درک یک حالت و تجربه یک بی‌خودی دعوت می‌کنند. رابطه، مستقیم و قلبی و از جنس اشتراک در یک رنج شیرین است.

۵-۳-۳. فرانقش متنی

در این دسته از معرفی‌نامه‌ها، انسجام و ساختار متن از طریق تصاویر شاعرانه، استعاره‌های حرارتی و عناصر موسیقایی برقرار می‌شود. واژگان مرتبط با حرارت و نور مانند «آتش»، «شعله»، «فروغ» و «سوختن» و همچنین عناصر آبی مانند «دریا»، «موج»، «غرقه» و «سیلاب»، شبکه‌ای استعاری می‌سازند که محور احساسی و معنوی متن را شکل می‌دهند. سجع‌ها در این بخش نرم‌تر و عاطفی‌ترند، با واژگانی که بار آوایی ملایم دارند و به آهنگ ناله و مناجات نزدیک‌اند. برای نمونه، ترکیب‌های مسجعی همچون «شیدای شوق»، «سوخته عشق»، «غریق دریای موج» یا «فروغ فنا» با تکرار حروف نرم مانند «س»، «ش» و «ف»، موسیقی درونی ویژه‌ای پدید می‌آورند که حس اندوه و شور را تقویت می‌کند. این ویژگی از منظر هلیدی، مصداقی از انسجام احساسی است؛ یعنی جایی که عناصر زبانی نه با ارجاع نحوی، بلکه با هم‌نوایی عاطفی به یکدیگر پیوند می‌خورند.

در این متون، نظم و ساختار جمله‌ها انعطاف‌پذیرتر است و گاه مرز میان جمله و تصویر از میان می‌رود؛ متن حالتی نیمه‌منظوم و شهودی می‌یابد. این شیوه نوشتار خود انعکاس «بی‌قراری عاشق» است؛ همان‌گونه که عاشق در عشق آرام ندارد، زبان نیز در قالب نحوی ثابت نمی‌گنجد. در این بخش از معرفتی‌نامه‌های مسجع، تصاویر شاعرانه و استعاره‌های پرشور مانند «پروانه و شمع، دریا و غرقه»، انسجام متن را از طریق ایجاد فضایی محزون، شورانگیز و یکپارچه تأمین می‌کنند که خود بازتاب آشفته‌گی عاشقانه سالک است. انسجام این متون از طریق شبکه‌ای غنی از استعاره‌های حرارتی و آبی مانند تعبیر «سوخته»، «احتراق»، «غرقه» و «دریای موج» ایجاد می‌شود. این صور خیال، فضایی یکپارچه و محزون می‌آفرینند که بازتاب حالات درونی عارف است.

جدول ۳. ویژگی‌های عارفان احساس‌گر براساس نظریه نقش‌گرا

بازنمایی	بینا فردی	متنی
سلوک به‌عنوان تجربه درونی	ایجاد رابطه عاطفی	تصویرسازی شاعرانه

گفتمان احساس‌گر در معرفتی‌نامه‌های مسجع تذکرة الاولیا، گفتمان عشق و فناست. در این نوع معرفتی‌ها، عطار از زبان برای بازنمایی تجربه‌ای استفاده می‌کند که از حوزه عقل و اراده بیرون است. ساخت‌های نحوی انفعالی، افعال ذهنی، واژگان حرارتی و تصاویر شاعرانه، همگی در خدمت نمایش جهان درونی عارف‌اند؛ جهانی که در آن، عشق نیرویی سوزان و دگرگون‌کننده است. درنهایت، «سالک احساس‌گر» در نگاه عطار، آینه سوز عشق الهی است؛ عارفی که با سوختن خویش، روشنایی معنا را در دل دیگران می‌افکند.

۴-۵. معرفتی‌نامه‌های کارکردگرا

در میان گونه‌های چهارگانه معرفتی‌نامه‌های مسجع، دسته کارکردگرا جایگاه ویژه‌ای دارد؛ زیرا در این بخش، عطار به معرفتی‌اولیایی می‌پردازد که سلوکشان ترکیبی از سه ساحت پیشین است: مقام، کنش و احساس. شخصیت‌هایی مانند بایزید بسطامی، سهل تستری، معروف کرخی، ابوسعید خراز و احمد حواری از برجسته‌ترین نمایندگان این الگوی گفتمانی‌اند. این عرفا در نگاه عطار، نمونه‌های کامل «انسان جامع»‌اند؛ کسانی که به مقام رسیده‌اند، در عمل کوشیده‌اند و در عشق سوخته‌اند. در معرفتی‌نامه‌های کارکردگرا، نثر عطار پخته‌تر، لایه‌مندتر و متعادل‌تر از سایر بخش‌هاست. از دیدگاه نظریه نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی، این بخش نمونه روشنی از هم‌زیستی و تعامل سه فرانش زبانی است؛ یعنی بازنمایی (اندیشگانی)، بینافردی و متنی درنهایت توازن و هم‌پوشی به کار گرفته شده‌اند. زبان در اینجا دیگر تک‌ساحتی نیست، بلکه نظامی پیچیده از معناست که هم تجربه درونی (احساس)، هم کنش بیرونی (عمل) و هم مقام قدسی (هویت) را درهم می‌آمیزد و نمایانگر گفتمان متعادل و کامل عرفان است.

۴-۵-۱. فرانش بازنمایی

در سطح بازنمایی، عطار برای تصویر این عارفان از ترکیب متوازن سه نوع فرایند زبانی بهره می‌گیرد: فرایندهای مادی، ذهنی و رابطی. برای نمونه، عباراتی مانند «بایزید بسطامی: آن خلیفه الهی، آن دعامه نامتناهی ... سلطان‌العارفین (مقام) + پخته جهان ناکامی (احساس)» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۸)، «سهل تستری: غواص دریای حقیقت، آن شرف اکابر، آن

مشرف خاطر (کنش) + مهدی راه (مقام)» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۲۶۳)، «معروف کرخی... همدم نسیم وصال (احساس) + عارف اسرار (مقام)» (عطار، ۱۳۹۱، ص. ۲۸۱) نشان می‌دهد که عطار، هم مقام عارف را تثبیت می‌کند (فرایند رابطی)، هم تجربه درونی او را بیان می‌کند (فرایند ذهنی) و هم کنش سلوکی او را بازمی‌نماید (فرایند مادی). در این ساختار، عطار به جای انتخاب یک بُعد خاص از سلوک، هر سه را به شکلی هم‌زمان فعال می‌سازد. در نتیجه، بازنمایی او از عارفان کارکردگرا، چندلایه و پویاست؛ عارف، هم «فاعل» است، هم «احساس‌گر» و هم «قدسی». از منظر نقش‌گرایی، چنین ساختی مصداقی از چندفرایندی بودن است که در آن، معنا در شبکه‌ای از فرایندهای متقاطع ساخته می‌شود. در این گفتمان، سلوک به مثابه «حرکت جامع» بازنمایی می‌شود؛ حرکتی که از خودشناسی آغاز می‌شود، در عشق می‌سوزد و در معرفت و هدایت دیگران به کمال می‌رسد. عارف در اینجا هم سالک و هم راهنمای سالکان است؛ سلوک او کارکردی اجتماعی و تربیتی دارد؛ از این رو می‌توان این دسته از عارفان را در قالب «کارکردگرا» تحلیل کرد.

در این مرحله، سلوک به مثابه «مسیری همه‌جانبه و چندبُعدی» بازنمایی می‌شود. این نگاه از طریق ترکیب متوازن فرایندهای مادی، ذهنی و رابطی به دست می‌آید، مانند «سلطان العارفین» (مقام) + «پخته جهان ناکامی» (احساس)؛ «غواص دریای حقیقت» (کنش) + «مهدی راه» (مقام). سلوک در اینجا هم کنش، هم احساس و هم کسب مقام است و به مثابه «فرایندی همه‌جانبه و چندبُعدی» بازنمایی می‌شود. این امر از طریق ترکیب متوازن و هدفمند هر سه فرایند رابطی، مادی و ذهنی تحقق می‌یابد. برای نمونه، بایزید هم «سلطان العارفین» (مقام- رابطی) است، هم «پخته جهان ناکامی» (حالت- ذهنی). این تلفیق از پختگی نهایی و وحدت وجودی عارف نشان دارد.

۵-۴-۲. فرانش بینافردي

در سطح بینافردي، رابطه عطار با این گروه از اولیا حالتی میانه و متوازن دارد. نه فاصله قدسی و دست‌نیافتنی گفتمان مقام‌یافته را دارد، نه هیجان انقلابی گفتمان کنش‌گر و نه سوز رمانتیک گفتمان احساس‌گر. در اینجا، لحن عطار آموزگارانه و تأمل‌برانگیز است؛ راوی از موضع خضوع سخن می‌گوید، اما در عین حال، می‌کوشد سلوک این عارفان را به مثابه الگویی برای سالکان آینده معرفی کند. از دیدگاه هیلدی، این تعادل در سطح وجه و وجهیت نمود می‌یابد. جمله‌ها غالباً در وجه اخباری با وجهیت معتدل به کار رفته‌اند؛ یعنی گوینده با قطعیت مطلق یا تردید افراطی سخن نمی‌گوید، بلکه از موضع تأمل، نتیجه و تعادل بیان می‌کند. واژگان ارزشی نیز بین تمجید و تعلیم نوسان دارند: «پخته»، «راهنما»، «مکمل»، «جامع» و «تمام». این واژگان فقط صفات شخصی نیستند، بلکه ارزش‌های عرفانی‌اند که به مخاطب انتقال می‌یابند. در نتیجه، فرانش بینافردي در این متون، کارکردی تعلیمی و الگوساز دارد. عطار از این زبان متعادل برای ساختن الگوی نهایی سلوک استفاده می‌کند؛ الگویی که نه در افراط احساس، نه در شدت کنش و نه در ثبات مقام متوقف می‌شود، بلکه همه این ساحت‌ها را در وحدتی متوازن درمی‌آمیزد. این تلفیق موفق، الگویی جامع و کامل از عارف ارائه می‌دهد که هم برای سالکان عمل‌گرا جذاب است، هم برای عاشق‌پیشگان و هم برای جویندگان معرفت. این سبک، پختگی نهایی و کمال سلوک را به نمایش می‌گذارد. آن‌ها خواننده را با شخصیتی روبرو می‌کنند که هم در عمل قوی است، هم در عشق سوزان و هم در مقام، رفیع. این دسته از معرفی‌ها، غایت مسیر سلوک را به نمایش می‌گذارند.

۳-۴-۵. فرانقش متنی

در سطح متنی، اثر این معرفتی‌نامه‌ها دارای انسجام چندلایه و ساختاری پیچیده‌تر است. سجع‌های به کاررفته در این بخش نه کوتاه و پرشتاب‌اند، مانند کنش گر‌ها، و نه نرم و تغزلی، مانند احساس گر‌ها؛ بلکه متناسب و متعادل‌اند. تقارن نحوی و موسیقی واژگانی نیز با محتوای متعادل متون هماهنگ است. در چنین ساختاری، هر بند همچون جزئی از نظامی بزرگ‌تر به هم متصل است. در این متون، تضاد و توازن هم‌زمان در سطح نحوی و معنایی حضور دارد. این انسجام زبانی حاصل تعامل میان انسجام درونی^۱ و انسجام بافتی^۲ است که انسجام درونی از طریق تکرار صوری و سجع برقرار می‌شود و انسجام بافتی که بر پیوند معنایی میان عشق، عمل و مقام استوار است. در این بخش، ساختارهای پیچیده‌تر و چندلایه، انسجامی پویا و نظام‌مند در متن ایجاد می‌کنند. این انسجام، بازتاب‌دهنده غنای شخصیت، تعادل روحی و پیچیدگی وجودی این دسته از عرفای کامل است. انسجام در این متون، که از طریق ساختارهای پیچیده و چندلایه حاصل می‌شود، توانایی به هم پیوستن حوزه‌های مختلف تجربه همچون عمل، عشق و معرفت را در قالب یک کل منسجم فراهم می‌آورد. بدین‌سان، این انسجام را می‌توان نمادی از تعادل و جامع‌نگری عارف کامل دانست.

جدول ۴. ویژگی‌های عارفان کارکردگرا براساس نظریه نقش‌گرا

بازنمایی	بینا فردی	متنی
تلفیق ابعاد سلوک	ارائه الگوی جامع	ساختار چندلایه

در مجموع، معرفتی‌نامه‌های کارکردگرا در تذکرة الاولیاء نماد مرحله کمال و وحدت سلوک در نگاه عطارند. در این گفتمان، سه مسیر پیشین – مقام یافتگی، کنش و احساس – در وجودی واحد جمع می‌شوند. زبان در این متون، زبانی است که هر سه فرانقش هلیدی را به صورت هماهنگ در خود جای داده است. عارف کارکردگرا در این گفتمان، انسانی است که به «جمع اضداد» رسیده است. در مقام فروتن است؛ در کنش، فعال و جهادگر است؛ در احساس، عاشق و فناطلب است. از منظر گفتمان‌شناسی نقش‌گرا، این دسته را می‌توان قله گفتمان عرفانی در تذکرة الاولیاء دانست؛ جایی که زبان به مرحله «توحید کارکردی» می‌رسد و معنا، در هم‌زیستی سه بُعد بازنمایی، بینافردی و متنی، به کمال خود دست می‌یابد.

در نگاهی کلی، جدول زیر به وضوح نشان می‌دهد که عطار در معرفتی‌نامه‌های مسجع از چهار گفتمان متمایز برای بازنمایی ساحت‌های مختلف سلوک بهره برده است. غلبه گفتمان «مقام‌یافته»، با ۵۰ عارف، بیانگر اهتمام عطار به ترسیم الگوهای پایدار و باثبات است. در مقابل، گفتمان‌های «کنش‌گر» و «احساس‌گر»، با وجود شمار کمتر، نقشی مرزگشا و شورآفرین دارند و بر پویایی و تعالی مسیر عرفانی تأکید می‌ورزند. درنهایت، گفتمان «کارکردگرا» به منزله نقطه اوج این نظام معنایی، ترکیب متعالی همه این ابعاد را به نمایش می‌گذارد. این طبقه‌بندی، افزون‌بر بازتاب مراحل و مراتب تطور عرفانی، سازوکار زبانی عطار را در ترسیم نقشه راهی برای سلوک الهی و عرفانی نیز آشکار می‌سازد.

^۱. Cohesion

^۲. Coherence

جدول ۵. تحلیلی مقایسه‌ای گفتمان‌های سلوک در معرفی‌نامه‌های مسجع تذکره‌الاولیاء

مولفه تحلیل	مقام‌یافته (۵۰ عارف)	کنش‌گر (۱۰ عارف)	احساس‌گر (۷ عارف)	کارکردگرا (۵ عارف)
ماهیت سلوک	کسب هویت و مقام ثابت	کنش رادیکال و گذار	احتراق درونی، انحلال	فرایند همه‌جانبه و کمال
فرانقش‌بازنمایی	فرایند رابطی	فرایند مادی	فرایند ذهنی	ترکیب متوازن هر سه
فرانقش‌بینا فردی	اقتدار معنوی	برانگیختن	جذب و همدلی	الگوی نهایی
فرانقش‌متنی	ساختارهای آیینی	تقابل درماتیک	شبکه استعاری	ساختار چندلایه
نمادگرایی	نظم کیهانی و سلسله‌مراتب	مرگ اختیاری	فنا‌ی عاشقانه	وحدت وجود
کارکرد گفتمانی	مشروعیت بخشیدن به عرفان	شکستن مرز طریقت	عاطفی کردن و درونی‌سازی سلوک	کمال مسیر
نمونه‌های شاخص	امام صادق، جنید، شافعی	فضیل عیاض، ابراهیم ادهم	رابعه، حلاج، سمون	بایزید، تستری، کرخی

۶. نتیجه‌گیری

این پژوهش با واکاوی معرفی‌های مسجع تذکره‌الاولیاء در پرتو نظریه نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی، نشان داد که عطار در این متون به‌ظاهر مختصر، فقط به شرح احوال اولیا نمی‌پردازد؛ بلکه خودآگاهانه، از مهندسی زبانی دقیقی برای بازآفرینی و اجرای تجربه سلوک بهره می‌گیرد. از یک سو، صنعت مسجع که در سنت بلاغی اسلامی-ایرانی جایگاهی رفیع دارد، در آثار عطار از حد آرایه‌ای تزینی فراتر می‌رود و به ابزاری برای انسجام‌بخشی آیینی بدل می‌شود. از سوی دیگر، این معرفی‌نامه‌ها نمونه‌ای برجسته از بראعت استهلال به شمار می‌آیند و چکیده‌ای استعاری و پرمایه از کل حکایت را در خود بازمی‌تابانند.

بررسی چهار گونه معرفی‌نامه‌های مسجع در تذکره‌الاولیاء نشان می‌دهد که عطار با مهارت زبانی و آگاهی معنایی شگرف، توانسته است از دل قالبی به‌ظاهر یکسان، چهار گفتمان متفاوت اما هم‌پیوند از سلوک عرفانی بیافریند. این گفتمان‌ها (مقام‌یافته، کنش‌گر، احساس‌گر و کارکردگرا) در حقیقت، چهار بُعد از نظام معنایی واحدند که بر سه محور اصلی نظریه نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی استوار شده‌اند. در گفتمان مقام‌یافته، زبان در خدمت تثبیت مراتب قدسی و مشروعیت‌بخشی به نهاد عرفان قرار می‌گیرد. در گفتمان کنش‌گر، معنا از حوزه ثبات به عرصه عمل و دگرگونی انتقال می‌یابد. در این گفتمان، فرانقش‌بازنمایی با سیطره فرایندهای مادی، سلوک را به مثابه کنش رادیکال تصویر می‌کند؛ کنشی که در آن «اعراض»، «ترک»، «کندن» و «جهاد» رمزهای زبانی تحول به شمار می‌روند. از این رو، گفتمان کنش‌گر چهره پویای عرفان را آشکار می‌سازد؛ عرفانی که بر عمل، رهایی و طغیان درونی تأکید دارد. در گفتمان احساس‌گر، ساحت بیرونی جای خود را به جهان درون می‌دهد. در اینجا، فرانقش‌بازنمایی با غلبه فرایندهای ذهنی، تجربه درونی و احتراق عشق را بازتاب می‌دهد. بندها غالباً انفعالی‌اند؛ عارف نه فاعل، که «سوخته»، «غرقه» و «مجنوب» است. در نهایت، گفتمان کارکردگرا تجلی وحدت و پختگی سه گفتمان پیشین است. در این بخش، عطار با بهره‌گیری متوازن از سه نوع فرایند زبانی، تصویری از عارف جامع ارائه می‌دهد. این گفتمان نماد مرحله کمال سلوک است؛ مرحله‌ای که در آن عشق، عمل و معرفت در وحدتی زبانی و وجودی به هم می‌پیوندند. تحلیل گفتمانی این چهار گونه نشان می‌دهد که

عطار با بهره‌گیری از ظرفیت‌های نحوی، واژگانی و موسیقایی زبان فارسی، نظامی معنایی و کارکردی برای بازنمایی مراتب سلوک پدید آورده است. از منظر نظریه نقش‌گرای نظام‌مند، این متن نمونه‌ای شاخص از هم‌زیستی هم‌زمان فرانقش‌هاست؛ به گونه‌ای که زبان، هم‌زمان بازنماینده تجربه، تنظیم‌کننده رابطه و سازمان‌دهنده معناست.

منابع

اکبری، زینب، و حسینی، مریم (۱۳۹۹). بررسی رابطه خدا و انسان در تحلیل گفتمان تمثیل ارباب و بنده در برخی متون عرفانی از ترمذی تا عطار نیشابوری. *پژوهش‌های ادبی*، ۱۷(۶۸)، ۴۱-۶۶.

<https://www.sid.ir/paper/1037565/fa>

بهرامی رهنما، خدیجه (۱۴۰۳). سبک‌شناسی منطق الطیر عطار براساس آرای هلیدی. *مطالعات زبانی و بلاغی*، ۱۵(۳۵)، ۲۷۷-۳۱۰.

<https://doi.org/10.22075/jlrs.2023.31726.2344>

حاجتی، سمیه، و رضی، احمد (۱۳۹۳). تحلیل گفتمانی الهی‌نامه عطار از منظر گفتمان دیالکتیکی. *ادبیات عرفانی*، ۶(۱۰)، ۷۵-۱۰۸.

<https://doi.org/10.22051/jml.2015.1812>

دبیرمقدم، محمد (۱۳۹۸). *زبان‌شناسی نظری*. سمت.

شاهدی علی‌آباد، مریم، قاسم‌زاده، سید علی، و حسینی مؤخر، سید محسن (۱۴۰۳). تحلیل نشانه‌معناشناسی تجارب

عرفانی بایزید بسطامی تذکرة الاولیای عطار. *جستارهای زبانی*، ۱۵(۶)، ۳۰۵-۳۳۵.

<https://doi.org/10.48311/LRR.15.6.305>

عرب یوسف‌آبادی، فائزه، و غفروئی، سعید (۱۴۰۴). تحلیل گفتمان داستان شیخ صنعان از کتاب منطق الطیر اثر عطار

نیشابوری بر مبنای الگوی ون لیوون. *فصلنامه ادبیات عرفانی*، ۱۷(۴۰)، ۶۵-۹۴.

<https://doi.org/10.22051/jml.2025.49199.2641>

عطار نیشابوری (۱۳۹۱). *تذکرة الاولیاء: بررسی، تصحیح متن، توضیحات و فهراس* (محمد استعلامی، مصحح؛ چ. ۴۱).

انتشارات زوار.

علی‌عسگری، ویدا، فرهادی طماسبی، و زیرک، ساره (۱۴۰۲). تحلیل سبک‌شناختی حکایتی از تذکرة الاولیای عطار

نیشابوری با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی. *تحلیل و تفسیر متون زبان و ادبیات فارسی*، ۱۵(۵۷)، ۳۸۶-۴۰۷.

<https://doi.org/10.30495/dk.2022.1963679.2561>

مرتضایی، پروین، زارعی‌فرد، رها، و حسینی، زهرا (۱۴۰۳). تحلیل انتقادی گفتمان مناجات‌نامه‌های مصیبت‌نامه عطار بر

مبنای مدل فرکلاف. *دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی*، ۳۳(۹۸)، ۲۷۳-۳۰۰.

<https://doi.org/10.616224/jpll.33.98.273>

References

- Akbari, Z., & Hosseini, M. (2020). Examining the relationship between God and humankind through discourse analysis of the master-servant parable in selected mystical texts from Tirmidhi to Attar of Nishapur. *Literary Research Journal*, 17(68), 41-66. <https://www.sid.ir/paper/1037565/fa> [In Persian]
- Ali-Asgari, V., Farhadi Tamasbi, F., & Zirk, S. (2023). A stylistic analysis of a narrative from Attar Nishapuri's *Tadhkirat al-Awliya* through a critical discourse analysis approach. *Analysis and Interpretation of Persian Language and Literature Texts*, 15(57), 386-407. <https://doi.org/10.30495/dk.2022.1963679.2561> [In Persian]
- Arab Yousefabadi, F., & Ghafrouei, S. (2025). Discourse analysis of the story of Sheikh San'an in

- Attar's *Mantiq al-Tayr* based on Van Leeuwen's model. *Mystical Literature Quarterly*, 17(40), 65–94. <https://doi.org/10.22051/jml.2025.49199.2641> [In Persian]
- Attar Nishapuri, F. al-D. (2012). *Tadhkirat al-awliya* (M. Este'lami, Ed.; 41st ed.). Zavvar Publications. [In Persian]
- Bahrami Rahnama, K. (2024). A stylistic analysis of Attar's *Mantiq al-Tayr* based on Halliday's theory. *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*, 15(35), 277–310. <https://doi.org/10.22075/jlrs.2023.31726.2344> [In Persian]
- Dabir-Moghaddam, M. (2019). *Theoretical linguistics*. SAMT. [In Persian]
- de Beaugrande, R. & Dressler, W. U. (1981). *Introduction to Text Linguistics*. Longman.
- Hajati, S., & Razi, A. (2014). A discourse analysis of Attar's *Elahi-Nama* from the perspective of dialectical discourse. *Mystical Literature Journal*, 6(10), 75–107. <https://doi.org/10.22051/jml.2015.1812> [In Persian]
- Halliday, M. A. K. & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. Longman.
- Halliday, M. A. K. & Matthiessen, C. M. I. M. (2004). *An Introduction to Functional Grammar* (3rd ed.). Oxford.
- Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. M. (2014). *Halliday Introduction to Functional Grammar* (4th ed.). Routledge.
- Mortezaei, P., Zareifard, R., & Hosseini, Z. (2024). Critical discourse analysis of the supplication texts in Attar's *Mosibat-Nama* based on Fairclough's model. *Journal of Persian Language and Literature*, 33(98), 273–300. <https://doi.org/10.616224/jpll.33.98.273> [In Persian]
- Shahedi, M., et al. (2024). A semiotic-semantic analysis of Bayazid Bastami's mystical experiences in Attar's *Tadhkirat al-Awliya*. *International Journal of Linguistic Essays*, 84(6), 305–335. <https://doi.org/10.22034/jlc.2024.447808.1626> [In Persian]